

ȘTEFAN ANDREESCU

ȘTEFAN CEL MARE AL MOLDOVEI ȘI ZACCARIA GHIZOLFI,
SENIORUL DIN MATREGA:
CÂTEVA NOTE DESPRE RELAȚIILE LOR

Matrega, colonie genoveză situată la capătul peninsulei Taman, veghea dinspre răsărit trecerea dintre Marea Neagră și Marea de Azov. Ea a fost printre ultimele – dacă nu chiar ultima¹ – poziții genoveze cucerite de otomani în nordul Mării Negre, după ce la 6 iunie 1475 a căzut cetatea-port Caffa, din Crimeea.

Nicolae Iorga a publicat odinioară, însă doar fragmentar, o scrisoare din 12 august 1482, trimisă din stepa tătară (*Ex Campania*) la Genova de către fostul senior din Matrega, Zaccaria Ghizolfi. Mai exact, Iorga a selectat din textul scrisorii numai crâmpielele care priveau nemijlocit relațiile acestuia cu voievodul Ștefan al Moldovei. Dar a avertizat într-o notă că documentul a mai fost publicat anterior, ceea ce probabil l-a determinat să nu mai reproducă întregul text².

Totuși, scrisoarea în ansamblul ei merită toată atenția, deoarece avem de-a face, așa cum s-a subliniat de altminteri³, cu un *unicat*, cu singura mărturie sigură din această epocă provenind de la supraviețuitorii genovezi ai cuceririi otomane a litoralului nord-pontic. Îi voi înfățișa deci tot conținutul, cu atât mai mult cu cât am putut consulta și originalul și am verificat lecturile precedente⁴.

În momentul redactării scrisorii, Zaccaria Ghizolfi se găsea în interiorul peninsulei Taman, la cincizeci de mile de cetățuia de la Matrega. El începe prin a arăta cum, urmărit cu insistență de turci (*vegando li Turchi molto sercare di perseguirmi*), s-a gândit inițial să se îndrepte către Genova, traversând Moldova (*per via de Velachia*). Dar, după ce a pătruns în Moldova, a fost jefuit în așa măsură de vodă Ștefan (*da lo signore Stefano Vaivoda*), încât s-a hotărât să nu-și mai continue călătoria și s-a întors „cine știe acum câți ani” lângă oamenii lui, adică în peninsula Taman.

¹ Nicolae Iorga presupunea că evenimentul a avut loc abia în anul 1479 (*Studii istorice asupra Chilei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 153).

² N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p. 97.

³ Vezi E. S. Zevakin și N. A. Penčko, *Ricerche sulla storia delle colonie genovesi nel Caucaso occidentale nei secoli XIII–XV*, trad. din limba rusă de Maria Teresa Dellacasa, în *Miscellanea di studi storici*, I, Genova, 1969, p. 96 (studiul a fost publicat inițial în anul 1938).

⁴ Actul a fost editat în întregime de L. T. Belgrano, în „Atti della Società Ligure di Storia Patria”, IV, 1867, p. CCLVII–CCLVIII. La Arhivele Statului din Genova, cota actuală este următoarea: Ms. 849. Este vorba, de fapt, de un dosar în care au fost adunate mai multe acte, printre care și scrisoarea lui Zaccaria Ghizolfi.

Aici, ținându-i întrucâtva la respect pe turci, și-a sporit treptat numărul de supuși, cu oameni atât din Copa – altă fostă colonie genoveză –, cât și din alte părți. Se putea astfel lăuda că așezarea din stepă avea acum, în august 1482, vreo 180 de „case” (*da case CLXXX in cercha*). Nu dispunea, însă, de nici o fortificație, ceea ce-l făcea dependent de căpeteniile circaze (*questi Signori Getici*⁵), pe care, pentru a păstra bunele relații, a trebuit tot timpul să le subvenționeze. În aceste condiții, Zaccaria Ghizolfi anunța că nu se va mai putea menține în acele părți decât pentru puțin timp. Or, el ar fi rămas cu dragă inimă pe loc „per amore de la patria e de la republica”, dacă protectorii Băncii San Giorgio ar fi consimțit să-i trimită ca ajutor suma de o mie de ducăți. Argumentul pentru prezența lui în acel loc în interesul Genovei este aluziv: trebuia așteptat momentul când Dumnezeu se va milostivi de genovezi (*se Dio ne dara con el tempo qualche gratia*). Dar el devine perfect inteligibil, când mai departe fostul senior din Matrega ține să vădească „marea înțelegere pe care totdeauna am avut-o și o am cu împăratul și cu domnul Eminek” (*e maxime che grande intendimento semper eo havuto e habio con lo Imperadore e cum lo Signore Eminech*). Cu alte cuvinte, în acest pasaj al scrisorii Zaccaria Ghizolfi s-a referit la proiectul genovez de recucerire a posesiunilor pontice, la care, prin mijlocirea lui, aveau să-și aducă o contribuție însemnată și cărmuitorii hanatului Crimeii⁶. După ce indica două căi pentru expedierea sumei de bani cerute – fie direct la Copa, fie prin intermediul sorei lui Zaccaria, care se găsea la Pera –, autorul scrisorii nu ezita să anunțe că are la dispoziție și o altă variantă, bineînțeles în caz de refuz.

Același Ștefan vodă, care odinioară îl jefuise și obligase să se întoarcă din drum, l-a invitat stăruitor, prin intermediul solilor în urmă sosiți la hanul Mengli Ghirai, să vină în Moldova, unde va primi un castel și multe alte bunuri. La limită, dacă nu va mai putea rezista pe loc, Zaccaria Ghizolfi se vădea decis să opteze pentru această soluție și, în fruntea supușilor săi, să-și asume riscul drumului în Moldova⁷.

Faptul că autoritățile din Genova aveau cunoștință despre situația lui Zaccaria Ghizolfi și contau pe sprijinul lui reiese cu limpezime din actele ambasadei sosite la Kiev în 22 septembrie 1481, tocmai cu scopul de a pregăti recuperarea posesiunilor pontice, în contextul așa-numitei „cruciade de la Otranto”: „Nos enim habita noticia de eorum volumptate, de subito se aporinquabimus ad

⁵ Pentru altă accepție a denumirii *Iheti* sau *Geti* din actele genoveze – goții din Crimeea –, vezi Gian Giacomo Musso, *Il tramonto di Caffa genoveze*, în vol. *Miscellanea di Storia Ligure in memoria di Giorgio Falco*, Genova, 1966, p. 323, n. 21; vezi, de asemenea, Ștefan Andreescu, *Noi știri despre exportul de cereale prin Cetatea Albă și gurile Dunării*, în **SMIM**, XX, 2002, p. 323.

⁶ Vezi, anterior, E. S. Zevakin și N. A. Penčko, *op. cit.*, loc. cit.: „... giudicando da alcune allusioni, sembra che mediti di ristabilire i suoi diritti con l'aiuto del khan Mengli-Gherei, col quale in tutto questo tempo ha intrattenuto ottimi rapporti”.

⁷ Un rezumat al scrisorii din 12 august 1482 și la W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, II, Leipzig, 1886, p. 405.

civitatem Caphe cum favore Menglicarei imperatoris et Eminec, *et etiam cum Jacharia de Guisulphis cui ordinabitur quid opus erit*" [s. n.]⁸. În aceeași scrisoare din 30 septembrie 1481, din care am citat, solii genovezi Bartolomeo Campofregoso și Lodisio Fieschi vorbeau de buna dispoziție a hanului Mengli Ghirai, a lui Eminek și a „tuturor tătarilor”, precum și a locuitorilor greci și armeni din Caffa în vederea înlăturării stăpânirii otomane din ținuturile septentrionale ale Mării Negre. Faptul este confirmat și de alte surse, iar motivul nemulțumirii față de otomani era reducerea veniturilor hanului, din pricina schimbării condițiilor în care se desfășura comerțul din bazinul pontic. Era vorba în primul rând de sporirea substanțială, abuzivă, de către noii stăpâni a taxelor vamale⁹. Situația aceasta îi afecta, bineînțeles, și pe locuitorii din Caffa, gata să atace garnizoana turcească, în momentul în care vor fi aflat că flota genoveză a sosit la Chios. Acestea erau cel puțin speranțele solilor genovezi trimiși să ia legătura cu regele polon și cu hanul din Crimeea. Oricum, așa cum am observat altădată, însăși solia moldoveană către Mengli Ghirai, menționată în scrisoarea lui Zaccaria Ghizolfi din 12 august 1482, „s-ar putea să fi privit tocmai planul genovez sus-amintit”¹⁰. Iar invitația lui Ștefan vodă de a veni cu oamenii săi în Moldova, adresată prin intermediul acestei solii, pare să indice mai degrabă eventualitatea în care planul cu pricina ar fi eșuat.

Trebuie spus că există încă o scrisoare atribuită lui Zaccaria Ghizolfi, mult discutată mai ales de către istoricii ruși și sovietici. Ea a fost redactată în Copa, la 8 iunie 1487, și a fost adresată marelui cneaz Ivan III. Numai că semnătura de la sfârșitul textului este: „Zaharia Guigursis”. Faptul că în text se face referire la „Ștefan voievod”, care l-ar fi jefuit și chinuit pe autorul scrisorii pe când încerca să răzbată în ținuturile stăpânite de marele cneaz¹¹, l-a îndemnat – pe bună dreptate ! – pe istoricul rus F. Brun să-l identifice cu Zaccaria Ghizolfi¹². Acesta cerea îngăduința marelui cneaz să se pună sub protecția sa, împreună cu „casa” și oamenii lui, amintind totodată că îi mai scrisese în două rânduri, odată tot din Copa, iar altădată din Caffa. Răspunsul marelui cneaz, datat în Moscova, la 18 martie 1488, era adresat lui „Zaccaria, principe de Taman” (*Zahariea kniaziu Tamanskomu*) și cuprindea încuviințarea rugăminții acestuia¹³.

⁸ G. Grasso, *Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco nel 1481*, în „Giornale ligustico”, VI, 1879, nr. CXIII, p. 484; vezi și Roberto Lopez, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Bologna, 1938, p. 444.

⁹ Vezi K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, București, 1955, p. 353–354; Roberto Lopez, *op. cit.*, p. 444–445; Ștefan Andreescu, *Cetatea Albă – „cheia Lituaniei” ?*, în **RI**, s. n., XIV, 2003, 5–6, anexa I, p. 115.

¹⁰ Ștefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV–XVII)*, București, 2001, p. 146.

¹¹ Act editat în „Zapiski Odeskogo Obščestva Istorii i Drevnostei”, V, 1863, doc. nr. 9, p. 273.

¹² F. Brun, *O poseleniach italijskich v Gazarii. Topografičeskiia i istoričeskiia zameatki*, în culegerea sa de studii, *Černomorie. Sbornik izleadovaniia po istoričeskoj geografii Iujnoi Rossii*, I (1852–1877), Odessa, 1879, p. 214 și 216.

¹³ „Zapiski Odeskogo Obščestva Istorii i Drevnostei”, V, doc. nr. 10, p. 274.

Dar de abia de aici începe adevărata încurcătură. Căci mai există o scrisoare a marelui cneaz Ivan Vasilievici, cu data 18 octombrie 1487, trimisă, după editor, unui anume „Zaharia Skara”, care, însă, în textul propriu-zis al actului este indicat sub forma „Zaharia Evreul” (*Zahariea Evreianinu*). În scurta scrisoare era vorba tot de îngăduința dată pentru a veni în Rusia¹⁴. De aici, de la această epistolă a stăpânului din Moscova s-a născut teoria după care Zaccaria Ghizolfi ar fi fost de fapt evreu ! Și că ar fi fost amestecat în polemicile religioase ale timpului... Au însă dreptate, după părerea mea, cei ce îl despart pe „Zaharia Skara”, „executat împreună cu apărătorii libertății Novgorodului în 1477 sau în 1491”, de Zaccaria Ghizolfi sau „Guigursis”, „principe de Taman”. Printre acești istorici se numără în primul rând F. Brun, citat și mai sus, care a susținut că în privința cuvântului „Evreianin” din scrisoarea din 18 octombrie 1487 trebuie că avem de-a face cu o greșeală a unui diac de cancelarie. Acesta, de fapt, ar fi trebuit să scrie „Iverianin”, adică *Georgianul*. Căci, într-adevăr, în vremurile trecute „țarii” georgiano-abhazi erau priviți drept stăpânitori ai tuturor pământurilor de pe ambele laturi ale Caucazului, inclusiv ai peninsulei Taman¹⁵.

Admițând identitatea lui Zaccaria Ghizolfi cu „principele de Taman” din 1487–1488, constatăm că el dispunea de o anumită libertate de mișcare în zonă, fiind când în stepa tătară, când la Copa, când chiar la Caffa, unde se afla o garnizoană otomană ! Dacă ținem seamă de informațiile utilizate de către istoricii ruși, el mai trăia în 1491, când a renunțat definitiv să meargă în Rusia, deoarece hanul Mengli Ghirai nu a vrut să-i dea călăuze, ca să nu-l mânîie pe sultan¹⁶...

Înainte de a trece mai departe, este cred locul să ne întrebăm de ce într-o primă fază Ștefan cel Mare l-a obligat, practic, pe fostul senior din Matrega să se înapoieze în peninsula Taman, în loc să-i îngăduie trecerea spre Genova ? Indiferent dacă acest fapt s-a petrecut în 1475 sau în 1479 – părerea lui Nicolae Iorga ! –, el nu a putut avea decât o singură semnificație: domnul Moldovei nu putea asista indiferent la abandonarea ultimei poziții creștine, fie ea cât de precară, din ținuturile septentrionale ale Mării Negre. El știa prea bine că o mare putere maritimă, cum era Genova, nu va renunța cu ușurință la coloniile ei pontice. Și de aceea, bineînțeles, prezența lui Zaccaria Ghizolfi în apropiere de Matrega trebuia să fie și să rămână un element de sprijin în eventualitatea intrării în acțiune a unei coaliții creștine, din care ar fi făcut parte atât Genova, cât și Moldova.

Este vrednic de subliniat că scrisoarea lui Zaccaria Ghizolfi, din 12 august 1482, nu este, totuși, unica mărturie despre relațiile între Matrega și spațiul

¹⁴ *Ibidem*, doc. nr. 8, p. 272.

¹⁵ F. Brun, *op. cit.*, p. 216; Idem, în „Zapiski”, cit., VIII, 1872, p. 291. Brun scoate în evidență faptul că scrisoarea din 1482 îl vădește pe autorul ei drept creștin și că este puțin probabil ca el să fi aderat ulterior la secta iudaizantilor. Vezi și E. S. Zevakin și N. A. Penčko, *op. cit.*, p. 63–65, unde sunt trecute în revistă diferite puncte de vedere asupra acestei chestiuni.

¹⁶ „Zapiski”, cit., V, p. 209.

românesc. Într-adevăr, o însemnare din registrele „Massariei” din Caffa atestă că în 22 mai 1462 doi oșteni erau trimiși de acolo „cum ambasiatore Veladi Vaivode ad Matregam”¹⁷. Cu alte cuvinte, un sol al lui Vlad vodă Țepeș al Țării Românești a avut drept misiune nu numai să ajungă în Crimeea, la Caffa, ci să meargă mai departe, să traverseze strâmtoare Vosporo (Kerç) și să răzbată până în peninsula Taman. Din câte știu, nu există deocamdată nici o încercare de explicație pentru această misiune diplomatică, plecată din Țara Românească în condițiile în care Vlad Țepeș aștepta iminenta invazie a oștilor otomane.

În ce mă privește, cred că această solie munteană în nordul Mării Negre este de pus în legătură cu celebra și atât de controversata ambasadă a suveranilor orientali, în frunte cu Lodovico da Bologna. Așa cum observa Jean Richard, „elle avait sans doute adopté la voie de terre, par la Crimée, Akkerman de Moldavie, la Hongrie ou la Pologne, seules accessibles depuis la chute de Constantinople”¹⁸. Așadar, nu este deloc exclus ca domnul Țării Românești, în anul 1460, să fi avut cunoștință despre conținutul amintitei ambasade. Și în atmosfera atât de tensionată din primăvara anului 1462, când războiul său cu Poarta fusese inaugurat, să fi încercat să obțină concursul principilor georgieni¹⁹. Deocamdată, aceasta mi se pare singura ipoteză plauzibilă.

*

De curând, Michel Balard a scos la lumină și a publicat testamentul din 20 iunie 1303 al lui Buscarello de'Ghisolfi, strămoșul lui Zaccaria. Din acest document rezultă că Buscarello avea o soție și nu mai puțin de șapte copii: trei fete și patru băieți. Unul dintre aceștia din urmă purta numele de... „Argonus”. Și asta, bineînțeles, așa cum a remarcat profesorul Balard, în amintirea faptului că, intrat în serviciul Il-Khanului din Persia, Argkun, a executat pentru acesta, în anul 1289, o misiune diplomatică, care l-a dus până la Londra. Era vorba de organizarea unei acțiuni conjugate contra Egiptului mameluc²⁰. Aceasta nu a fost de altfel unica

¹⁷ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 63.

¹⁸ Jean Richard, *Louis de Bologne, patriarche d'Antioche, et la politique bourguignonne envers les états de la Méditerranée orientale*, în volumul său, *Croisés, missionnaires et voyageurs. Les perspectives orientales du monde latin médiévale*, Variorum Reprints, London, 1983, XXI, p. 64. Pentru autenticitatea ambasadei, anterior s-a pronunțat și L. Pastor, *Histoire des Papes depuis la fin du Moyen Âge*, ed. a V-a, t. III, Paris, 1924, p. 236.

¹⁹ Pentru Anthony A. M. Bryer, tocmai cei doi emisari georgieni din grupul condus de Lodovico de Bologna „seem to be the only ones who actually travelled with Ludovico from the Caucasus” (Anthony A. M. Bryer, *Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460-1461*, în volumul său, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Variorum Reprints, London, 1980, X, p. 184).

²⁰ Michel Balard, *Sur les traces de Buscarello de'Ghisolfi*, în vol. *Dei gesta per Francos. Études sur les croisades dédiées à Jean Richard*, edited by Michel Balard, Benjamin Z. Kedar and Jonathan Riley-Smith, Ashgate Publishing Limited, Aldershot (Hampshire), 2001, p. 72-73 și 77.

misiune în Occident îndeplinită de Buscarello în slujba Il-Khanilor mongoli. În 1302–1303, el a călătorit din nou spre apusul Europei cu o misiune similară, dar de astă dată în calitate de emisar al Il-Khanului Ghazan. Ne dăm așadar seama cât de vechi și de strânse au fost legăturile acestei familii genoveze cu Orientul !

Nu știm cu precizie când a ajuns Matrega în stăpânirea familiei Ghizolfi. După părerea lui Michel Balard, „les Ghisolfi se crèerent à la fin du XIVe siècle une seigneurie à Matrega”²¹. Istoricii ruși cred însă că faptul s-a petrecut ceva mai târziu, în anul 1419, când Simone Ghizolfi – bunicul lui Zaccaria – s-a căsătorit cu „Bicha-khatun”, fiica prințului circaz Beka II (m. 1392)²². Oricum, în anul 1424 Simone Ghizolfi era stăpân în Matrega, iar autoritățile din Genova consimțeau să-i acorde o subvenție anuală de 50 de *sommi*, pentru apărare²³.

Așa cum s-a observat, Zaccaria Ghizolfi s-a aflat mereu într-o „dublă dependență”: de o parte – și mai ales – față de cârmuirea din Caffa, de cealaltă, față de prinții circazi care-l înconjurau²⁴. Sub acest din urmă aspect, merită a fi amintit episodul din anul 1457, când locuitorii din Matrega s-au răscolat și au vrut să rupă legăturile cu Caffa, iar prinții circazi i-au sprijinit și au izbutit să ocupe cetățuia de acolo (*quo tempore populi dicti loci re releuarunt contra Capham et obsederunt dictum castrum insimul cum dominis Zichie*). Ulterior, unul dintre aceștia, „Cadibeldi”, l-a repus în drepturi pe Zaccaria Ghizolfi, desigur în strictă dependență față de el²⁵.

Poziția strategică „cheie” deținută de Matrega în nordul Mării Negre era, fără doar și poate, bine cunoscută lui Ștefan cel Mare. Cele două momente din relațiile lui cu seniorul genovez de acolo, fie când l-a împiedicat să treacă prin Moldova, fie când, peste câțiva ani, l-a invitat să vină în țara lui, trebuie înțelese în contextul evenimentelor dramatice de după căderea Crimeii în stăpânirea otomană. În amândouă împrejurările, atitudinea domnului Moldovei mărturisește despre politica lui pontică, care țintea înlăturarea rapidă a dominației Porții din zona septentrională a Mării Negre. Numai așa ar fi putut fi salvate și pozițiile pontice ale Moldovei, Chilia și Cetatea Albă.

²¹ *Ibidem*, p. 76.

²² F. Brun, *O poseleniach italienskich v Gazarii...*, p. 214.

²³ Vezi Laura Balletto, *Liber Officii Provisionis Romaniae (Genova, 1424–1428)*, Genova, 2000, doc. nr. 1, p. 7.

²⁴ E. S. Zevakin și N. A. Penčko, *op. cit.*, p. 69.

²⁵ Vezi A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio*, t. II, Genova, 1871, p. 845–846. Vezi și W. Heyd, *op. cit.*, II, p. 395.

